

O'RTA OSIYODAGI ANTIK DAVLATLAR BOSHQARUVINING BIR-BIRIDAN FARQI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10397429>

JO'RAYEV Ilhom Abdisattorovich

Termiz davlat universiteti

Tarix (yo'nalishlar va faoliyat turi bo'yicha) yo'nalishi

II bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'rta Osiyodagi Yunon-baqtriya, Parfiya va boshqa davlat uyushmalaridagi boshqaruv shakllari to'g'risida fikr-mulohazalar keltirilgan. Ushbu davlatlardagi boshqaruvning o'zaro o'xshash va bir-biridan farqli jihatlari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *O'rta Osiyo, antik davr, Yunon-Baqtriya, Parfiya, boshqaruv shakllari, hokimiyat.*

ABSTRACT

This article presents opinions on the forms of governance in Greco-Bactria, Parthia and other state associations in Central Asia. Similar and different aspects of management in these countries have been comparatively analyzed.

Key words: *Central Asia, antiquity, Greco-Bactria, Parthia, forms of government, power.*

KIRISH

Miloddan avvalgi VI asrda O'rta Osiyoning janubidagi dehqonchilik vohalari Fors Ahamoniylar davlatining asoschisi Kir shoh tomonidan bosib olingan. Ikki yuz yil davomida O'rta Osiyoning butun janubi Ahamoniylar imperiyasi tarkibida bo'lgan va uning butun hududi satrapliklarga bo'lingan. O'rta Osiyo satrapliklaridan uchta – Baqtriya, So'g'd, Xorazm hozirgi O'zbekiston hududida to'liq yoki qisman joylashgan birinchi qadimgi davlatlar edi. O'rta Osiyoning erksevar xalqlari forslar zulmi ostida yashay olmadilar. Bosqinchilarga qarshi tez-tez norozilik namoyishlari bo'lib o'tdi. Miloddan avvalgi IV asrning ikkinchi yarmida Xorazm doimiy kurash natijasida mustaqillikka erishdi. Xorazmliklar ortidan saklar mustaqillikka erishdilar. Ko'plab qo'zg'olonlar forslarni zaiflashtirdi, Ahamoniylar hukmronligi makedoniyalik Iskandar qo'shini kelishi bilan yakunlandi. Miloddan avvalgi 323-yilda Iskandar

vafotidan keyin So'g'd yunon sarkardasi Salavka tomonidan asos solingan Salavkiylar davlati tarkibiga kirdi¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Miloddan avvalgi 250-yilda salavkiylar satrapi Diodot poytaxti Baqtra shahri bo'lgan Yunon-Baqtriya davlatiga asos soldi. Qadimgi davlat tarkibiga Marg'iyona va So'g'diyona ham kirgan. Yunon-Baqtriyada chinakam mustaqillik va qirol hokimiyatining o'rnatilishi salavkiylarga qarshi isyon ko'targan Diodot I davrida sodir bo'ldi. Bu davrda salavkiylar ham parfiyaliklar bilan jang qilishlariga to'g'ri kelgan.

Diodotdan keyin Evtidem, keyin Demetriy hukmronlik qildi, uning davrida Hindiston hududining bir qismi Yunon-Baqtriya davlatiga qo'shildi. Ushbu davlatda madaniyat va xo'jalik yuksak darajaga ko'tarilib, hunarmandchilik, dehqonchilik, savdo-sotiq, shaharsozlik rivojlangan, tangalar zarb qilingan. Eng qadimgi davlat Salavkiylar davlati kabi markazlashgan hokimiyatga ega davlat hisoblangan. Bu davrda xalqaro savdo va dunyoning turli mamlakatlari bilan aloqalar rivojlanib bordi, bunga Dajla bo'yidagi Salavkiyadan Baqtriyagacha bo'lgan yo'l qurilishi yordam berdi. Baqtriya Xitoy-Hindiston savdo yo'lida joylashgan edi (Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmog'i u orqali o'tgan).

Yunon-Baqtriya monarxiyasi ellinistik individual hokimiyat rivojlanishining barcha mumkin bo'lgan bosqichlarini bosib o'tdi. Baqtriya gubernatori taxminan yuz yil davomida "Buyuk podshoh"ga aylandi. Biroq, ahamiyati jihatidan Ahamoniylar va Salavkiylar bilan solishtirganda, Yunon-Baqtriya hukmdorlari ham tezda o'zlarining buyukligini yo'qotdilar. Adabiy va epigrafik manbalarimiz kamligiga qaramay, boshqa ellinistik monarxiyalar bilan qiyosiy tahlil qilib, Yunon-Baqtriyadagi qirol hokimiyatiga oid bir qancha mulohazalarni qayd etishimiz mumkin.

Diodot I ning qirollik unvonini qabul qilishi uning tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da, Yunon-Baqtriyada monarxiya o'rnatish jarayoni armiyaning bevosita ishtirokida sodir bo'lmagan. E. Bikkermannning ishonchli asoslab berilgan fikriga ko'ra, armiya bu yerda katta rol o'ynamagan, qo'shin qirollarni hokimiyat tepasiga olib kelish yoki ularni ag'darish huquqiga ega deb hech qachon tan olinmagan².

Har qanday ellinistik davrdagi shohning kuchi harbiy xususiyatga ega edi. Bu hukmdorning oliy harbiy kuchga ega ekanligi, ko'pincha armiyaga shaxsan

¹A.S. Sagdullayev. *O'zbekiston tarixi*, I kitob [Matn]. - Toshkent: Donishmand ziyosi, 2021. – B.46.

²Бикерман Э. Государство Селевкидов / Пер. с фр. Л. М.Глускиной. – М., 1985. – С. 9.

qo'mondonlik qilish, harbiy strategiyani ishlab chiqishga rahbarlik qilish va urush boshlanishi yoki tinchlik o'rnatish to'g'risida qaror qabul qilishda ifodalangan. Agar Evtidem I ning o'zi Arius daryosi bo'yida Antiox III ga qarshi janglarda qatnashmagan bo'lsa, bu uning qo'shinining bosh qo'mondoni bo'lmaganligini va Baqtrani himoya qilishda qatnashmaganligini anglatmaydi. Yunon-Baqtriya qirollari eng muhim diplomatik harakatlarni shaxsan yoki yaqin odamlari orqali amalga oshirgan, buni Antiox III va Evtidem o'rtasidagi muzokaralardan ko'rish mumkin.

Yunon-Baqtriya podshohlarining mamlakat diniy hayotida tutgan o'rni katta bo'lgan. Aftidan, ular mamlakatda yangi kultlarni yoyish, marosimlar uyushtirishda tashabbus ko'rsatgan. Ba'zan esa hukmdor ilohiylashtirilib, uning sharafiga bayramlar tashkil qilingan.

Ellinistik hukmdorlarning saroylari va qarorgohlari nafaqat poytaxtda, balki davlatning boshqa muhim shaharlarida ham joylashgan edi. Salavkiylar qo'shinlarining ikki yillik qamaliga bardosh bergan Baqtra kabi shaharda ham shoh qarorgohi bo'lgan.

Boshqa ellinistik davlatlar misolida shuni ko'rish mumkinki, yangi shaharlar qurishga, aholini bir aholi punktidan ikkinchisiga ko'chirishga ham faqat Yunon-Baqtriya podshosining ruxsati, shaxsiy ishtiroki yoki uning tashabbusi bilan yo'l qo'yilgan. Bu holat Yunon-Baqtriya davlati hududida Yunon-Baqtriya monarxlarini nomi bilan atalgan shaharlarning mavjudligi bilan mustahkamlanadi: Evtidem (Evtidemiya), Evkradit (Eukratidiya)³.

Baqtriya va So'g'diyona mustaqillikka erishib, Yunon-Baqtriya davlati tashkil topgach, ularni yangi ma'muriy-hududiy bo'linish zaruriyati vujudga keldi. Ma'lumki, Yunon-Baqtriya podsholigi satrapliklarga bo'lingan. Ulardan ikkitasining nomi Strabon tomonidan tilga olingan: Aspion va Turiva. Bular Ahamoniylar yoki Iskandar hokimiyatlarining satrapliklariga nisbatan kichikroq ma'muriy birliklar edi. Darhaqiqat, Ahamoniylar davlatida Baqtriya satraplik bo'lib, bu davlatning boshqa hududlarini, jumladan Gandharani o'z ichiga olgan.

O'rta Osiyodagi eng qudratli qadimiy davlatlardan biri Parfiya miloddan avvalgi 250-yilda Salavkiylar davlatidan ajralib chiqqan. Parfiya janubida, Kaspiy dengizining janubi-sharqida, hozirgi Turkmaniston hududida va Shimoliy Eronning bir qismida joylashgan edi. Parfiyanlar o'zlarining gullagan davrida Kichik Osiyodan Hindistongacha bo'lgan hududlarni bosib oldilar. Parfiyaning birinchi hukmdori Androgen edi, lekin tez orada uning o'rnini Arshaklar sulolasining asoschisi Arshak I egalladi. Parfiya davlati miloddan avvalgi 170-138-yillarda Mitridat I davrida o'zining taraqqiyotiga erishgan. Salavkiylardan

³Bahodir Eshov. *O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi*. -Toshkent: 2014. – B.199.

sharqiy satrapiyalarni - Fors, Mesopotamiya va Armanistonning katta qismini olib, Hindukushgacha bo'lgan Yunon-Baqtriya davlatining bir qismini bosib olgan. Mitridat I birinchi bo'lib “shohlar shohi” unvonini qabul qildi va shu bilan o'zini Ahamoniylar vorisi deb e'lon qildi. Parfiya davlatining poytaxti Niso shahri edi. Bu shahar xarobalari Ashxobod yaqinida joylashgan. Shahar ikki qismga bo'lingan: Eski Niso va Yangi Niso⁴.

Parfiyaning qudrati shunchalik katta ediki, miloddan avvalgi I asrda Parfiya va Rim o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi yuz berdi. Rimga qarshi kurashda parfiyaliklar MarkKrass va Antoniy kabi mashhur Rim sarkardalari ustidan ko'plab g'alabalarga erishdilar. Ammo milodiy I asr boshlariga kelib Parfiyaning tanazzulga uchrashi boshlanadi. O'zaro to'qnashuvlar va Rimning bosimi tufayli parchalanib ketgan Parfiya davlati milodiy 226-yilda davlat sifatida inqirozga yuz tutdi.

Parfiya davlati ko'plab olimlar tomonidan feodal, mayda hukmdorlar va hatto satraplar “buyuk podshoh”ning vassallari deb hisoblangan. Parlar ko'chmanchi hokimiyat an'alariga ega ko'chmanchilar edi. Ular ham Ahamoniylar boshqaruv tizimi, ham keyingi Salavkiylar tuzumi xususiyatlarini saqlab qolgan o'troq hududlarni bosib oldilar. Birinchi Arshakidlar davrida yunon madaniyati va mafkurasi hukmronlik qilishda davom etdi, bu tabiiydir. Ko'chmanchilar an'analari birinchi Arshakidlar davrida ham juda kuchli edi. Lekin keyinchalik ham davlat to'la shakllanganda ichki inqirozlar va ikki jabhada (G'arbda Rimlar bilan, Sharqda Kushonlar bilan) kurash markaziy hokimiyatning zaiflashishiga va urug' zodagonlarining kuchayishiga olib keldi.

Parfiyaliklar podshoh va qirollik qadr-qimmatini haqidagi asosiy g'oyalarni Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatidan olganligiga shubha yo'q. Ilk Arshakidlar davlati o'zining tashkiliy tuzilmasi va mafkurasi bo'yicha Salavkiylar davlati va boshqa ellinistik shohliklar bilan ko'p umumiyliklarga ega bo'lishi kerak edi. Ammo Parfiya qirolini ellinistik monarxdan ajratib turuvchi bir qator xususiyatlar mavjud edi.

Antik davr davlatlaridan yana biri Qang'yuy bo'lib, ushbu davlat haqida eslatmalar Avestoda Qangxa deb ataladi. Miloddan avvalgi III asrdan Qang'yuy mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lib, eramizning I-II asrlarida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Qanguy hududi Sirdaryo dashtlarini, shuningdek, Sirdaryoning quyi va o'rta oqimi bo'yidagi hududlarni o'z ichiga olgan. Janubda Qangyuy Kushonlar podsholigi, shimoli-sharqda Xitoy imperiyasi bilan chegaradosh edi. Buyuk ipak yo'li Qang'yuy orqali o'tgan, bu davlat

⁴ Климов О. Ю. Царство Пергам: очерк социально-политической истории. Мурманск, 1998. – С. 60.

iqtisodiyotiga foydali ta'sir ko'rsatgan va davlatning strategik jihatdan muhim joylashuvi Kangyuyning mintaqadagi siyosiy vaziyatga ta'sirini ta'minlagan⁵.

Biz Qang'yuy haqidagi ko'p ma'lumotlarni xitoy manbalaridan, xususan, Sima Szyanning "Shi Zi" tarixiy yozuvlaridan olamiz. Uning yozishicha, Qang'yuy iqtisodiyoti va boshqaruv tizimi rivojlangan konfederal davlat edi. Qang'yuyning asosiy aholisi ko'chmanchi qabilalar edi, lekin davlatning janubiy hududlari aholisining bir qismi o'troq bo'lib, dehqonchilik bilan shug'ullangan. Qadimgi davlatning tanazzulga uchrashi milodiy IV asrda, qabilalarning yangi harakati va ko'chmanchilarning O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik rayonlariga bostirib kirishi boshlangan paytda yuz berdi.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish lozimki, O'rta Osiyo hududida shakllangan ilk davlat birlashmalaridan hisoblangan Yunon-Baqtriya, Parfiya va boshqa davlat birlashmalaridagi davlat birlashmalarining ko'pchiligida ellinizm, fors davlatchiligi ta'siri kuchli bo'lgan. Ushbu davlatlarni idora qilgan hukmdorlar ham o'z boshqaruv yo'nalishlarini shu asosda belgilab olganliklarini ko'plab tarixiy manbalar, arxeologik qazishmalardan olingan ma'lumotlar tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. A. Asqarov O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2007. – B. 340.
2. A.S. Sagdullayev. *O'zbekiston tarixi*, I kitob [Matn]. - Toshkent: Donishmand ziyosi, 2021. – 624 b.
3. Bahodir Eshov. *O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi*. -Toshkent: 2014. – 281 b.
4. Sh. Shaydullayev. "O'zbekiston hududida davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari (Baqtriya misolida)". Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Samarqand: 2009.
5. О. Ю. Климов Царство Пергам: очерк социально-политической истории. – Мурманск: 1998.
6. Э. Бикерман Государство Селевкидов / Пер. с фр. Л. М.Глускиной. –М: 1985.
7. Hakim, R. (2021). Political and Legal Culture-the Factors of Stability of the Political and Legal System. *Бюллетень науки и практики*, 7(3), 281-286.
8. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.

⁵ Sh.B. Shaydullayev. O'zbekiston hududida davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari (Baqtriya misolida). Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Samarqand: 2009. – B.123.

9. Safar o'g'li, R. M. (2023). The Study of The History of Termiz by Researchers. *Genius Repository*, 26, 24-27.
10. Safar o'g'li, R. M. (2023). TERMIZNING CHIG 'ATOY ULUSI TARKIBIDAN MUSTAQILIKKA CHIQISH TARIXI HAQIDA.
11. Raimov, M. (2023). A NEW ERA IN THE STUDY OF TERM HISTORY. *Modern Science and Research*, 2(9), 146-151.